

Paul R. Gregory:
Lenin's Brain and Other Tales from the Secret Soviet Archives.
(Lenin agya és egyéb történetek a titkos szovjet archívumokból)

Stanford, California, Hoover Institution Press, 2008. ISBN: 978-0-8179-4812-2

(Recenzió)

Lengyel Gábor
Interdiszciplináris Doktori Iskola
Európa és a Magyarság a 18-20. században
program
I. évf

2008 februárjában jelent meg *Paul R. Gregory* legújabb könyve a *Hoover Intézet* gondozásában. A szerző amellet, hogy a stanford-i székhelyű intézet kutatója, a *Houston Egyetem* Közgazdaságtudományi karának tanára és a *Német Intézet a Közgazdasági Kutatásokért* nevű szervezet kutató professzora is egyben. Közgazdaságtudományból szerzett Ph.D fokozatot a *Harvard Egyetemen*. Tizenkét könyv szerzője vagy társszerzője gazdaságtörténetből. Kiemelt témaköre ezen belül a szovjet gazdaságtörténet, az átmeneti gazdaságok, komparatív közgazdaságtan és a gazdasági demográfia. Könyveinek témáiból azonban rögtön kiderül, hogy figyelme központjában Oroszország áll. A cári Oroszországról, a Szovjetunióról, s a Negyedik Oroszországról is jelentek meg művei. Ezek közül talán a legfontosabbak a *Russian National Income 1885-1913* (1982, 2005), *The Political Economy of Stalinism* (2004), *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag* (2003).

Paul R. Gregory Hoover Intézetben eltöltött közel egy évtizedes munkásságát *Hewett és J. M. Montias* díjjal (legjobb cikk a *Journal of Comparative Economics* folyóiratban) jutalmazták.

A könyv bemutatása kapcsán mindenképp szót kell ejteni a *Hoover Intézetben* folyó munkáról is. A stanford-i székhelyű intézetben hatalmas mennyiségű iratot tárolnak, főleg az I. és a II. Világháborúval kapcsolatosan, de ezek mellet jelentős számú dokumentum, illetve mikrofilm található a Szovjetunió Központi Bizottságának, Politikai Bizottságának archívumaiból is. Az elmúlt évtizedben egy kutatócsoport állt fel ezen archívumok böngészésére, s ennek eredményeként több mint 40 tanulmány, hat könyv és két dokumentum gyűjtemény jelent meg.

Ezek sorába illeszkedik *Paul R. Gregory* legújabb könyve is, mely 14 tanulmányt tartalmaz a Szovjetunió történetének különböző időszakairól, aspektusairól. Olyan jól ismert események, mint például a katyn-i mészárlás, a GULAG története vagy az afganisztáni szovjet intervenció megértéséhez, háttérének megismeréséhez nyújt széles forrásbázisra támaszkodó, nélkülözhetetlen információkat.

Az első tanulmány a katyn-i mészárlás háttérét mutatja be. Nagy szerepet tulajdonít *Berija* jelentésének, mely a lengyel, ukrán és belarusz nemzetiségű fogvatartottak veszélyére hívja fel a figyelmet. A döntés 1940. március 5-én született a PB-ben, mely alapján az NKVD csapatai 1940 áprilisa és májusa között 22 ezer fogvatartottat mészároltak le. Arra is rávilágít, hogy bizony a *Szovjetunió*n belül, a tagadás időszakában többször is előkerült az ügy. 1959-ben *Hruscsov* belügyminisztere, *Selepin* jegyzi meg, hogy az akkor történték tanulsággal szolgálhatnak a mostani rendszernek is. 1971-ben pedig *Gromiko* külügyminiszter figyelmezteti a

PB-t, hogy a *BBC* filmet készít, melyben a szovjet vezetést vádolja a mézárálással, illetve a nyugati propaganda ezzel próbál feszültséget kelteni az orosz-lengyel kapcsolatokban. A tanulmány végén a szerző felteszi azt a kissé naivnak tűnő kérdést, hogy miért kellett *Gorbacsov* időszakáig titkolni a történeteket. A válasz az, hogy azért, mert nem csak *Sztálint* és *Beriját* lehet közvetlenül vádolni a történetekért, hanem olyanokat is, akik 1953 után is jelentős szerepet töltek be a szovjet vezetésben.

A második tanulmányban Sztálin négy arcát mutatja be. Ezek a következők: a nagy-lelkű, a párt akarata előtt meghajló, a cinikus hízelgő és a hamisítatlan diktátor. Főleg azt bizonyítja, hogy *Sztálin* a Nagy Terror időszaka mellett is több halálos ítéletet készített elő. A végén *Gregory* is felül annak a divatos trendnek, amely a hitleri és sztálini diktatúrákat hasonlítja össze különböző szempontok alapján, s összeveti *Hitlerrel* a szovjet diktátort. Főleg azonos vonásokra hívja fel a figyelmet, mint például a beszédek, s a rendszer ellenfeleinek meghatározása.

A következő tanulmány a kötet címében is szereplő, „Lenin agya” címet viseli. A *Lenin Intézet* felállításának, s ténykedésének hátterét vizsgálja. Az Intézet egyik fő célja az volt, hogy *Lenin* zseniális mivoltát bizonyítsa. 1925 és 1936 között folytak a vizsgálatok, melyeket egy 63 oldalas titkos jelentés zárt le. *Szemasko* és *Tortuska* tudósoknak kellett bizonyítani, hogy *Lenin* géniusz volt. Ők azonban szerették volna a jobb feltételek miatt Berlinbe szállítani a koponyát, hogy *Ocker Vogt* német tudós is megvizsgálja. Ez azonban a szovjet vezetés elképzeléseibe ütközött, hiszen ha *Lenin* zseni volt, azt mégsem bizonyíthatja be egy külföldi tudós. 1926 áprilisában *Sztálin* 155 ezer rubel támogatást rendelt el egy bizottság felállítására a vizsgálatokhoz, az Egészségügyi Minisztériumon belül. Azonban az agy egy részét mégis *Vogt* professzor kapta meg, aki nem épp a várt eredményre jut (pl. retardált személyiségként állítja be). Innentől hosszan részletezi *Gregory*, hogy hogyan próbálták visszanyerni az agyat, s „házon belül” folytatni a vizsgálatokat.

A negyedik fejezet a korai szovjet rendszer gondolkodástörténetébe, s a rendszeridegen elemekkel való bánásmód eszközeibe nyújt betekintést. Abból indul ki, hogy a rendszer vezérgondolata a munkások paradicsomának felépítése volt. De a kérdés az, hogy kik azok, akik részesedhetnek ebből, illetve kik nem. Főleg az utóbbiakra fekteti a hangsúlyt a szerző. A szovjet gondolkodás alapvetően két csoportot különböztetett meg, akiket ki kell rekeszteni a rendszerből. Egyrészt a marginális elemeket, akik lazáló, munkanélküli, vandál, huligán vagy hajléktalan emberek voltak. Másrészt a „korábbi emberek” (*bivsie ljugi*), az előző, cári rendszer támogatói, vallásosak, földtulajdonosok, de ide tartoztak a professzorok, tanárok emigránsok, de még azok is, akiknek voltak rokonai külföldön. Rávilágít arra, hogy 1917

táján a rendszer fő ellenségei a fehérgárdisták, a mensevikek, a szociálforradalmárok voltak, velük azonban a 20-as évek közepére sikerült leszámolni, így a 30-as évektől a rendszer figyelme új ellenségképek felé fordul. Ez eredményezi a *Jagoda* által szorgalmazott nyilvántartási rendszert, amely nélkül nem lehetett a nagyobb városokban tartózkodni. Ezzel próbáltak védekezni a nemkívánatos eszmék terjedése ellen. A sztálini vezetés azonban egyre inkább kezd úgy tekinteni rájuk, mint nem emberekre, ezért küldik idővel őket átnevelő táborokba. Ez a bizonyos nyilvántartási rendszer 1937 és 1955 között közel fél millió embert érintett.

*Az ötödik tanulmány a sztálini Szovjetunió egyik legismertebb eseményének, az 1937-38-ban zajló Nagy Terror eseményeinek háttérét és történéseit mutatja be. A Jezsov által 1937. július 30-án kezdeményezett, N° 00447. dekrétum „Hadművelet a kulákok, bűnözők és anti-szovjet elemek elnyomására” címmel, melynek hatására nyolc hónap múlva 681 ezer embert lőttek agyon, Gregory a 20. század legbrutálisabb rendeletének nevezi (ami kissé talán túlzás, gondoljunk csak az 1942. januári Wannsee-jegyzőkönyvre). Felhívja a figyelmet arra is, hogy nem szabad összekeverni az 1934-es XVII. Kongresszus utáni kivégzésekkel, hiszen ennek áldozatai csupán egy százaléka az 1937-től indulónak. Az előzményekhez hozzá tartozik, hogy 1936-ban Jezsov váltja Jagodát az NKVD élén, akinek az az álláspontja, hogy „egyszer, s mindörökre” kell leszámolni a Szovjetunió ellenségeivel. A N° 00447. dekrétum közvetlen előzménye volt a július 3-ai sztálini direktíva, mely csak nagyvonalakban ad instrukciókat, s az ellenfeleket két részre osztja. Az egyik, akiket ki kell végezni, illetve akiket 8-10 évre táborokba kell küldeni. A szerző idézi a dekrétum szövegét, mely jól behatárolt köröket állapít meg. Jezsov azt is meghatározza, hogy augusztus 5-étől kezdődően négy hónapig kell tartani az akciónak, s leírja pontosan a régiókat is. A tanulmány külön érdekes része, hogy bemutatja a történeteket az NKVD tisztjeinek oldaláról is. A dekrétum meghatározza a kihallgatások menetét, pontosan leírja az ún. *Trojka Bizottságok* (a vádlottakkal foglalkozó három személyes kvázi bíróságok) működési mechanizmusát. Érdekes megfigyelés, hogy az idő előre haladtával az akták egyre vékonyodtak, s csak a név, cím, foglalkozás és az elítélés oka került bele. Ez érthető is, hiszen volt olyan, amikor 658 halálos ítéletet mondtak ki egy nap alatt.*

A következő tanulmány Sztálin két fiának életét mutatja be. Mindketten a hadseregben szolgáltak, s mindkettejük élete tragikus véget ért. Jakov a sassenhauseen-i fogolytáborban halt meg, míg Vaszilij halálát a túlzott alkoholizmus okozta 1962-ben. Gregory részletesen bemutatja mindkettejük sorsát, de a fő kérdése az, hogy apjuk miért bánt mindkettejükkel rosszul, s miért nem gondolt rájuk úgy soha, mint potenciális utódjelöltekre.

A hetedik fejezetben visszakanyarodik a Nagy Terror időszakához, s az ekkor kivégzettek hozzátartozóinak sorsával foglalkozik. Többen indítványozták, kérelmezték, hogy megtudhassák mi is történt pontosan szeretteikkel. Ez persze nem volt lehetséges, még *Hruscsov* 1956 februárjában elhangzott titkos beszéde után sem, hiszen például ő is érintett volt a dologban. A *Szovjetunió* fennállásának időszakában nem volt lehetőség semmilyen információ nyilvánosságra kerülésére. Végül 1992-ben az *Orosz Föderáció* hoz törvényt arról, hogy mindenkinek joga van az erről szóló iratokból megtudni, hogy kit végeztek ki, illetve kit ért elnyomás politikai okokból. Azonban ezekről a személyekről a mai napig nem készült hivatalos lista.

A nyolcadik fejezet azt mutatja be, hogy milyen volt az értelmiség helyzete a Szovjetunióon belül, illetve hogyan próbáltak külföldre menekülni. Az előzményekhez hozzátartozik *Szemaskó* és *Dzserszinszki* 1922. augusztus 2-ai jelentése, amely egy 186 nevet tartalmazó lista volt azokról, akik az értelmiségi csoportokon belül szervezkednek. A kötetben megtalálható ennek egy rövid kivonata, mely egy lexikonra emlékeztet. Nemet, foglalkozást, címet és a vádat tartalmazzák. Ennek hatására 1922. szeptember 28-án egy német hajó hagyta el a *Szovjetuniót*, melynek utasai soha nem tértek vissza. Ezen a hajón utazott az egyik leghíresebb kivándorló, a híres vehista filozófus *Bergyajev* is, akit a szerző külön kiemel, s részletesen foglalkozik történetével.

A kilencedik fejezetben visszakanyarodunk a GULAG táborrendszer belső világához. Ebben a fejezetben is megjelenik a már említett náci rendszerrel való összehasonlítás. 1945-ben a náci táborokban 700 ezer fogoly és 55 ezer őr tartózkodott, míg 1953-ban a *Szovjetunió* területén 3274 táborban, 52 börtönben, 120 gyermektáborban összesen 2,5 millió ember volt, ebből 446 ezer főt foglalkoztatott a tábori adminisztráció, ennek a fele volt kb. felfegyverzett őr. A tanulmány velük foglalkozik. A legérdekesebb rész az, hogy hogyan váltak az egykori fogvatartottakból őrök, amikor letelt ugyan a büntetésük, de nem volt hova menniük. Rengeteg levél, s dokumentum idézet szerepel ebben a tanulmányban is, mely a táborok belső életére világít rá. Ezek főleg panaszkodó hangvételűek, pl. sok az öreg őr, nagyon rossz egyenruhában szolgálnak, a rabok jobban öltözöttek, a táboron belüli morál katasztrofális, főleg a túlzott ivás, s az erőszak jelentett gondot.

A következő tanulmány az 1947-es tolvajellenes törvény előzményeivel, s végrehajtásával foglalkozik. Egy 1940-es törvény az állami vállalatoktól történő lopást 1 éves börtönbüntetéssel bünteti, ehhez képest a hét évvel későbbi törvény sokkal szigorúbb büntetést határoz meg. Egyedül elkövetett lopás esetén 7-10 év, csoportosan pedig 10-20 év. Ennek hatására 1951-re több mint 1 millió ember zártak átnevelő-táborokba a legkisebb lopásokért. Ezért

1951 áprilisában *Gopenyin* igazságügyminiszter vezetésével egy 3 fős bizottság kezdeményezi, hogy térjenek vissza az 1940. augusztusi törvényhez. Ebben a dokumentumban sok példát hoz a törvény túlzott szigorúságára, például egy asszony 2 kg búza ellopásáért 10 év börtönt kapott. A tanulmányból kiderül, hogy Sztálin kitarthatott a szigorú büntetések mellett, utódai viszont egyre inkább szemet hunytak a kisebb lopások felett.

*A tizenegyedik fejezet egy jól ismert történetről, a bolsevik párt belső csatározásairól szól, azt mutatja be, hogyan szilárdította meg Sztálin a hatalmát 1927 és 1932 között. A témával foglalkozó jelentős számú irodalom mellett, ennek a tanulmánynak nagy előnye, hogy sok KB jegyzőkönyv és kihallgatási jegyzőkönyv található benne. Hogyan vádolták az ellenzéket frakciózással, pártellenes szervezkedéssel, pl. *Szmirnov* kihallgatási jegyzőkönyvének jelentős része megtalálható, melyből jól kivehetőek a sztálini módszerek, s az, hogy 1932-re mindenki számára világossá vált, vigyázni kell arra is, mit gondol.*

*A következő tanulmány talán kissé kilóg a kötet eddigi tematikájából. A késői Szovjetunió egyik legmeghatározóbb külpolitikai eseményével, az afganisztáni háborúval foglalkozik. Azt vizsgálja, hogyan változott meg a szovjet vezetés hozzáállása az 1979. áprilisi bevonulást elutasító döntés, s a december 27-ei katonai támadás között eltelt nyolc hónapban. Ezen időszak alatt a fő döntéshozók *Brezsnyev* mellett *Gromiko*, *Andropov*, *Usztyinov* és *Ponomarjov* máshogy értékelték az afganisztáni politikát. *Brezsnyev* nyilatkozatai a kezdeti időszakban arról szóltak, hogy nem fog ok nélkül bevonulni. Szeptemberben azonban újfent kiéleződött a régi viszálykodás *Afganisztánban Taraki* elnök és *Amin* miniszterelnök között. Ezt követi *Andropov* beszámolója *Brezsnyevnek* arról, hogy *Amin* kezd a CIA felé nyitni, s ez veszélyezteti a *Taraki* által végrehajtott áprilisi fordulatot. Ez fontos mérföldkő volt a döntés megszületése kapcsán. Előkészületek után, a végső döntés december 12-én születik meg *Brezsnyev* lakásán, „*A helyzetről <A>-ban*” címmel, melynek másolata megtalálható a könyvben. Részletesen bemutatja a szerző, hogy a PB 15 tagja közül melyik, mikor írja alá a dokumentumot (a döntés, vagy a hivatalos bejelentés napján), rávilágítva ezzel a döntéshozó mechanizmus torzulásaira is.*

*A tizenharmadik tanulmány Sztálin utódainak arra a problémájára hívja fel a figyelmet, hogy mit tegyenek a GULAG-al, s a 2,5 millió fogvatartottal, amelyből 1 milliót amnesztiával szabadon engedtek a Sztálin halálát követő hetekben. *Hruscsov* az MVD-hez (*Minyisztersztvo Vnutrennyih Gyel – Belügyminisztérium*) és a KGB-hez fordul tanácsért. A *Kruglov* vezette MVD azt javasolja, hogy alakítsák át rendes börtönökké, míg a keményvonalas KGB-sek szerint fenn kell tartani, mint *Sztálin* idején. Érdekes, hogy hosszú távon mindkét elképzelés nyert. A mai orosz büntetés-végrehajtási rendszer is keveréke a szovjet gyakorlatnak és a*

nyugati rendszernek. 1996-ig a börtönök az MVD fennhatósága alatt maradnak (ekkor már mint az *Orosz Federáció Belügyminisztériuma*). A börtönök azonban ma is rendkívül túlszűfoltak, ami nem *Gregory* szerint nem csoda, hiszen Oroszországban 632 elítélt jut 100 ezer lakosra, míg a világátlag 86/100 ezer. Ez az összehasonlítás azonban véleményem szerint torzít, hiszen egy ilyen hatalmas ország adatait mérni a világátlagot adó különböző eredményekhez, nem nyújthat reális képet.

Az utolsó tanulmány egy tizenéves fiú, Vlagyimir Moroz esetén keresztül mutatja be a sztálini diktatúrát. Miután apját kivégzik, az annenkovói árva-táborba kerül. *Gregory* idézi az 1938-as kihallgatási jegyzőkönyvét, melyben az annenkovói táborban folytatott ellenforradalmi tevékenységgel vádolják. A jegyzőkönyvből kiderül, hogy először tagad, aztán nyilvánvaló külső ráhatásra hirtelen mindent beismer. Azt, hogy ő a szerzője a nála talált leveleknek, s hogy a „trockista-buharinista bandát” támogatja. Később levelet ír személyesen *Sztálinnak*, amelyben az annenkovói táborról, a tanárok intellektusáról panaszkodik, s könyörög, hogy mentse ki innen. Válasz természetesen nem érkezik. 1939-ben, 17 évesen hal meg a kuznyeckai táborban, ahová a fent említett vádak miatt került.

A kötetben szereplő tanulmányok mindegyike jelentősnek mondható a szovjet rendszer minél teljesebb megértésének szempontjából. Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a kötet forrásbázisa hatalmas. Kis túlzással azt is mondhatjuk, hogy annyi értékes dokumentumot közöl, hogy akár forrásgyűjteménynek is nevezhető. A *Hoover Intézetben* őrzött dokumentumokon kívül *Gregory* nagymértékben támaszkodik olyan archívumokra is, mint például a *GARF* (Orosz Federáció Állami Levéltára), *APRF* (Orosz Federáció Elnöki Archívuma), *RGASPI* (Társadalom Politika Történet Orosz Állami Levéltára) vagy *RGANI* (Jelenkor-történet Orosz Állami Archívuma), illetve ezek mellett különböző párttörténeti gyűjteményekre is. A tanulmányok felépítése is megfelelő, első részben ad egy háttérrel, egy bevezetést, történeti kontextusba helyezi a történeteket, majd részletesen tárgyalja az általa felvetett problémát. A kötet tematikáját, a tanulmányok sorrendjét azonban nem találom szerencsésnek. Több egymástól – közvetlen témáját tekintve – független tanulmány között, jól kivehető a *GULAG*, illetve a büntetés-végrehajtás, mint a szerző által hangsúlyozott téma. Ezeket talán egy külön egységbe is lehetett volna szerkeszteni, vagy egy önálló kötetben közölni, nem pedig folyamatosan visszatérni rá.

Összességében kijelenthető, hogy tudományos szempontból egy kiemelkedő tanulmány-kötet született, mely időben és érintett témáit tekintve is tág határok között mozog. A *Szovjetunióval* foglalkozó történészek számára nélkülözhetetlen, de a történelem iránt „csak”

érdeklődők számára szintén kiváló olvasmány, s a címválasztás alapján talán cél is lehetett a minél nagyobb közönség megszólítása.